

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДЕП-АХЛАКТЫН ОРДУ

Кыргыз элинин залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов «көркөм адабият» деген чоң дайрага өзүнүн тубаса таланты, талыкпас эмгеги, кайталангыс эч кимге окшобогон индивидуалдуулугу менен 60-жылдары келип кошулган жана озунун чыгармачылык өнөрканасынан эң жогорку деңгээлдеги классикалык улгудогу чыгармаларды жарата алды. Ал озунун чыгармаларында адамзаттык түбөлүктүү проблемаларды козгоп, философиялык багытта кеери ой жьгьртъп, окурмандарынын жүрөгүнүн тупкурунон өзүнүн ордун таба алды десек жабылышпайбыз. Жогоруда айтылып кеткендей туболуктуу проблемалардын бири болгон адам баласын тээ байыртадан бери ойлондуруп келе жаткан адеп – аhlak маселесин чыгармаларынын негизги пафосу катары алып, аны көркөм соз каражаттары менен ийине жеткире суроттоп, окурмандарын терен ой жугуртууго туртот.

«Жазуучунун чыгармачылыгында озуну чейин белгисиз болгон корүнүштөрдөн, процесстердин нравалык-эстетикалык мааниси бар аспектилерде ар дайым жаңы күтүлбөгөн жактарынан ача билъъчь касиети, ошондой эле адамды, анын тагдыры жана дъйнень толук бойдон камтуучу, синтездёёчь кёз караш бар» [1; 3-24б.].

«Жазуучунун чыгармачылыгында ёзьнё чейин белгисиз болгон кёрньштёрдён, процесстердин нравалык-эстетикалык мааниси бар аспектилерде ар дайым жабы ктьлбөгөн жактарынан ача билъъчь касиети, ошондой эле адамды, анын тагдыры жана дъйнень толук бойдон камтуучу, синтездөөчү кёз караш бар» [1; 3-24б.].

«Жамиладан» кийинки чыгармалары психологизмге жык толгон, жогорку гуманизмдин пафосу, адамдагы кайрымдуулуктун жана асылдыктын идеялары бекемделген, ташбоордук, жырткычтык, чыккынчылык, баьгилик проблемаларынын курч коюлушу жана адамдын аң-сезиминен тышкары келечек жөнүндө ой жүгүртүүлөр өтө конфликтүү композициялык чиеленишүү менен «боёлгондугуна» күбөөболубуз.

Мисалга алсак, «Кылым карытар бир күн» романында Найман эне менен Маңкурт баласынын образдары аркылуу Сабитжанга окшогон маңкурт болоруна аз калган муундарды замандын (болгондо да совет доорунун) тарбиялап жаткандыгын чагылдырат. Сабитжандар үчүн алмустактан бери келе жаткан ата салты – эне наркы тыйынга да арзыбайт. Алар ъчьн советтик диктатуранын талаптары бардыгынан жогору. Же болбосо «Кыямат» романындагы Авдийдин трагедиясы аркылуу наркоманиянын очогунан суурулуп чыга албай жаткан жаштарды куткарып алам деген адамдын бейнесин тартып берет. Бирок, тилекке каршы, жалгыз Авдийдин колунан эч нерсе келбей, оюн ишке ашыра албастан, өзүнүн курулай максатынын курмандыгы болуп кала берди. Ушул эле романда жазуучу адам баласы менен жаратылыштын ортосундагы тыгыз байланышты, ошону менен бирге эле кагылышты Акбара жана Ташчайнардын, Базарбай менен Бостондун айкын образдары аркылуу берет. Тукум улоо адам баласы менен бирге эле жан-жаныбарларга да бирдей ыйык милдет экендигин далилдеп жатат. Бирок, «адам» деген ётё жогору деьгээлдеги атты алып жьргёнъ менен, айбан кылбас жорукту жасап, акырында анын кесепети адамдарга дагы, жаратылышка дагы тийди. Жыйынтыгында карышкырлар өзүнүн бул жарыкчылыктагы ыйык милдетим деп эсептеген тукумун таштай албай

арманда кетсе, Бостон болсо өз тукумун өз колу менен курутуп алды. Мунун бардыгына Базарбай себепкер болду.

Демек, мындай көрүнүштөрдү кайталоо же кайталабоо чыгарманы окуп жаткан ар бир окурмандын өзүнүн абийиринде болушу зарыл. Эгер окурман жашыраак болсо, анда сөзсүз Ч.Айтматовдукундай боз шинель кийген, карапайым, жөнөкөй, жан дүйнөсү ушунчалык бай адамы, «Биринчи мугалими» керек. Бүгүнкү күн Дүйшөндүн окуу-тарбиянын башкача, жаңыча түрүнө элеси жогураак элдин түшүнбүстүктөн кылган каршылыгына карабастан, өз күчүнө ишенип өз кадамын алдыга таштаган эрктүүлүгүнө патриоттуулугуна муктаж. Анын акыл-азыгы жетилип турган жаш-улан кыздарга билимдин алгачкы чыйырын салышы. Мында кааласак – каалабасак заман өзгөрдү, өзүбүздүкүн эле эмес, колдон келсе дүйнөлүк элдердин жетишкендиктерин да билип, аны турмушта пайдаланып жашоо идеясы берилсе, Дүйшөндүн кыштын ызгаардуу суугунда, күтүп турган карышкырларга карабастан келгенинин себеби, биринчиден, эркекке тиешелүү тайманбас, эр жүрөк, кайраттуу экендигинен кабар берсе, экинчиден, окуучуларына эртең келем деп берген бекем убадасына турган тактыгы, тазалыгы автор аркылуу жогорку бийиктикте чагылдырылган. Илим-билимимди тереңдетем деп ойлогон Алтынайдын зордук-зомбулук менен кыйыңсыз сатылышы жана ошол зомбулукка бир гана мугалими Дүйшөндүн каршы чыгышы менен көрөгөч автор окуучусунун кызыгуусун байкай билген педагог-психологдун ордунун бийиктигин жаратылышынан берилген жөндөм, шыгын өркүндөтүп, өнөрүн өстүргөндөн кийин да үй-бүлө куруу кеч эместигин, башкача айтканда, канчалык өз нанын таап жей ала турган турмушунда тың болсо, өз элине да, өз балдарына да пайдасы зор, сыймыктуу аялзаты, дегеле адам болорун эскертет. Натыйжада, «аракетке берекет» деп аттуу, баштуу ата-бабаларыбыз айтмакчы жакшы мугалимдин көрөгөчтүгү, өз учурун уткан туура таасири менен Алтынай залкар, илимдүү, билимдүү адам, академик болот. Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинде Дүйшөндүн образы аркылуу чыныгы нагыз мугалимдин прототиби берилген жана бул чыгармада ээ негизгиси ата-эне менен экинчи ата-эне мугалимдин жаштардын келечеги кең болушу үчүн аларга карата талапты бирдей коё билээ жана ата-эне, мугалим өздөрү үлгү-күзгү болмоюн ийгилик болбостугун сыйлуу сыр тыйын кылып берет. Ал эми канчалык сырдуу болсо, ошончолук аалам да, адам да, чыгарма да сындуу, жандуу эмеспи.

Салыштырмалуу бүгүнкү күндө, биздин баамыбызда, жаштар (айрыкча кыргыз филологиясындагы) көбүрөөк төлөнгөн жумушту эңсешип, жакшы чыгармаларды да окубай келишет. Натыйжада, мугалим болуп калгандар чыгармалардагы каармандарга туура мүнөздөмө берип, ак-караны айра ажыратып бере алышпайт. Мындай учурларда жаштардын адеп-ахлагын көтөрүүчү каражаттардын күчү кемийт. Мисалы, Ч.Айтматовдун «Бетме бет» повестинде да «жигиттин керек учурда, эл четинде жоо бетинде» болбосо «коёнду камыш, эрди намыс өлтүрөт» деген элибиздин философиясы менен ширелишип берилет жана жогоруда белгилеп өткөндөй өз учурунда окубай калган кесиптештерге адабият тармагынын профессору Н.Ишекеевдин «Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу» аттуу эмгеги Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестин окутууда проблемалык сабакты уюштурууда Ысмайылдын биринин артынан бири чыккан өтө жагымсыз сапаттары башка эл эмес, өз жубайы Сейдени да жийиркенткени жана ошондой эле башка чыгармаларына талдоо берээс жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери жана мектеп мугалимдери үчүн даяр көрсөтмө болуп берсе, ал эми педагогика илимдеринин доктору, профессор Нурбүбү Асаналиевна Асипованын «Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников», педагогика илимдеринин доктору, профессор Роза Исаевна

Курманходжаеванын да «Проблемы воспитания и образования в творчестве Чингиза Айтматова» деген эмгектеринин да каармандардын чыныгы адеп-ахлактык жъзън ачууда, деги эле маданияттын эъ башы болгон жаштардын туура мамиле куруп, сылык –сыпаа сыйлешъьгё багыттоого ёзънё тиешельъ салмактары бар.

Улуу жазуучубуздун «Ак жаан» аьгемеси болсо адамдык сапатка, тактап айтканда, эне мээримине биресе машырлануу, биресе суктануу кырдаалындагы автордук чегинъъ менен аяктайт: ...Зейнеп апа аттын оозун тартып тура калды да, айлананы карап туруп ыйлап жиберди. Бирок, илгери кайгырып ыйлаган болсо, бул жолу балдардын эмгеги менен сыймыктанып, кубанганынан, тетиги чатырдагы жаштардын ънъ кубатына кубат кошуп жатканга сыйънъп ыйлады.

О, алтын эненин жърёгъ ай!.. (Ч.А.).

Мына жогоруда автордун ёзънън сёздёръ къбё болгондой, аял затына жаратылышынан берилген ашыкча сулуулук мээрими экендигин даъазалап, ошол мээрими менен гана ал балдар ъчън, коом ъчън теъдешсиз асылдык экенин башка чыгармалары сыяктуу эле аягындагы ойду чечмелеп алууга окурмандын ёзън чакырат.

Чындыгында автордун чыгармаларынын чыйрактыгы анын ёзънън да турмушунда «кёп жашаган билбейт, кёптъ кёргён билет» - деп улуу кыргыз элинин макалы айтып тургандай, бала кезинен кёптёгён кыйынчылыктарды кёръшъ (Тёрёкул Айтматовичке окшогон ёз учурунун акыл-эстъъ, билимдъъ, улутунун эртеъин кёрё билген жана ал ъчън кан-жанын аябаган патриот, эр жърёк, акыйкат атасынын уулу катары, «ак ийилет бирок сынбайт, акырет адалдыкты куубайт» - деп куранда берилмекчи, ёз учурунда ак жеринен айыпталып, атылып кеткен атасынын кыргыз эли ъчън жасай албай кеткен ишин тукум куучулуктан алып, жаратылыш, эл батасынан, ёз энесинен алып), дилинин чоъ энеси Бурма аркылуу кыргыз элдик оозеки чыгармачылыкка мээрим менен жуурулушуп суугарылышы, рухий дъйнёсънън улуттук нарк – дёёлёттёр менен калыптанышы, Чыьгыз Айтматовдун ёзъ адам катары адеп-ахлактуу ата-бабаларыбыз, Жусуп Баласагын ёьдъъ акыл менен жан дъйнёнь бириктире алгандыгы ъчън ёлбёс-ёчпёс из калтырды. «Башка тилди кандай жакшы кёрсём да, ёз тилимди сыйгёнъмдён жаьылбайм» деп, таланттуу акыныбыз Алыкул айтмакчы «эне тили бул энеъ, анын алдында да аз эмес милдетий бар» (Айтматов).[2; 107б.]. Биринчи ёз элинин улуттук тилин, ърп-адаттарын, каада-салттарын, маданиятын, тарыхын эъ жакшы билъъ менен бирге ёзгёнън тилин жогорку деъгээлде ёздёштърё алды жана дъйнё элине кыргыздын фольклору сиъирилген чыгармаларын кош тилде жеткире алгандыгы менен улуу десек аша чаппайбыз. Ал эки тилдъълък туурасында мындай ойлорун айтат: «Ёзънън мекендештеринин жърёгънън тереъ жеринен орун алып, аларга эстетикалык рахат бере турган чыныгы кёркём чыгармалар баарыдан мурда ошол улуттун ёз тилинде жаралат... Бирок турмушта ёзгёрбёй катып калган эч нерсе жок...Ёлкёбүздё көркём чыгармачылыктагы билингивизмдин белгилүү тажрыйбасы бар. Бул тажрыйба бардыгынан оьу эки тилди айкалыштыра билүү керек экендигин маалымдайт...Мен өзүмдун китептеримди кыргызча да, орусча да жазам. Эгерде чыгарма адегенде кыргызча жазылган болсо, мен аны орусча котором, же анын тескерисинче иштелет. Бул эки катар жумуштан мен абдан чоң канагат алам, анткени ал жазуучунун стилин өркүндөтүп, тилинин образдуулугун байыта турган өтө кызыктуу иш». Жазуучунун айтканын актыгына биз кыргызча жазылып, орусча которгон «Биринчи мугалимди» анализдеп көрүү менен терең ишендик.[2;101-102б.]. Демек, ал кыргызды кыргыз кылып дъйнёлък элдерден бёлъп турган жогоруда айтылган баалуулуктарын өзү жакшы өздөштърдү, башка элдердики менен салыштырды жана кыргыз элиникин сыймыктануу менен бийиктикке, чокуга коё алды.

Чыңгыз Айтматов – дүйнөдөгү эң залкар жазуучулардын бири боло алды. Кыргыз элин өзүнүн өзгөчө көркөм чыгармалары менен ааламга тааныткан кош тилдүү жазуучу. Ч.Айтматовдун калеминен жаралган чыгармалар аркылуу дүйнө элдери кыргыз элинин каада-салтын, үрп-адатын, маданиятын, тарыхын, саясий - экономикалык абалын таанып билишти.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун бардык чыгармасында адеп – ахлак маселелери козголгондугун көрө алабыз. Улуу жазуучу 80 жылдык өмүрүндө таланттуу жазуучу катары өз милдетин эң жогорку деңгээлде аткара алды. Мындай улуу адамдардын көзү өтсө дагы, сөзү өчпөйт. Себеби, бул адам катары өз кылымын өз өнөрү менен тутуп калды. Анын эмгекчилдиги, жоопкерчилиги, сабырдуулук-токтоолугу, жөнөкөйлүгү, адамгерчилиги, көрөгөчтүгү, жан дүйнөсүнүн тазалыгы, байлыгы, чылк алтынга тете чыгармалары бүгүнкү жаштарды, келечекти бутуна тургуза алмакчы.

АДАБИЯТТАР

1. Акматалиев.А.А. Ч.Айтматов – дүйнөлүк маанидеги жазуучу // Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. - Бишкек: Шам, 1999, 3-24-б.
2. Садыков Абдыкадыр. Башаттар жана жаңычылдык. - Бишкек. - 1993.
3. Ишекеев Назаркул. Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу. - Бишкек. - 1997.
4. Асипова Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников. - Бишкек, 1994.
5. Курманходжаева Р.И. Проблемы воспитания и образования в творчестве Чингиза Айтматова. - Бишкек, 1998.